

РОЗВИТОК КРАЄЗНАВСТВА В ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ (в другій половині XIX – на початку XX ст.)

DOI: 10.58407/litopis.230612

© Н. Левицька, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5226-8637>

У статті висвітлюється активна участь закладів вищої освіти в поширенні краєзнавства в Україні. Визначено важливу роль професорсько-викладацького складу та студентів в організації та діяльності наукових історико-етнографічних, історико-філологічних гуртків, започаткуванні українознавчих дисциплін та кафедр в університетах України. Досліджується роль видатних педагогів М. Костомарова, В. Антоновича, М. Грушевського, Д. Багалія, О. Потебні, М. Сумцова та інших у сприянні поширення краєзнавства.

Ключові слова: етнографія, викладачі, вищі заклади освіти, краєзнавство, освітяни, студенти, університети.

Розглядаючи національне відродження др. пол. XIX – поч. XX ст. в Україні, не можна не відмітити вагомої участі в ньому вищих закладів освіти. Особливо активну участь у національному відродженні брала прогресивна професура та студентська молодь. Саме завдяки викладачам і студентам на зламі XIX–XX ст. на території України порушувалися та досліджувалися національні та краєзнавчі питання, було створено перші національні організації, розроблено вимоги національно-визвольного руху.

Розвиток і поширення українського краєзнавства у др. пол. XIX – на поч. XX ст. активно продовжувалося в межах Наддніпрянщини. Тут до вивчення й популяризації питань українознавства та краєзнавства долучаються не лише відомі науковці, а й викладачі та студенти вищих закладів освіти. Вони багато уваги приділяли фольклорно-етнографічним дослідженням народного побуту. До цієї справи долучаються багато краєзнавців-аматорів з усіх регіонів України. Викладачі та студенти університетів розгорнули роботу зі збору пам'яток матеріальної та духовної культури, зразків усної народної творчості тощо.

Так, у Харківському університеті питаннями національного наукового краєзнавства розпочав займатися ще його засновник – В. Каразін, який продемонстрував це у працях: «О древностях Слободско-Украинской губернии», «О значении Харькова для полуденной России» та інших¹.

Чимало зробили для вивчення народної творчості слобожан студенти, випускники та вчені Харківського університету – І. Срезневський, В. Пасек, М. Костомаров та ін. М. Костомаров був відомим етнографом, поетом і драматургом, основоположником народницького напрямку в історіографії України.

Найбільший розвиток вивчення краю припадає на кінець XIX ст. Цьому сприяло заснування на базі історико-філологічного факультету університету в 1877 р. Харківського історико-філологічного товариства (1877–1919). У 1879 р. при товаристві виник Історичний архів, де на початку 90-х рр. XIX ст. було зосереджено більше 52 тис. справ. На той час це було найбільше сховище документів з історії Лівобережної України XVIII – першої пол. XIX ст. На поч. XX ст. тут діяли Музей красних мистецтв, який очолював професор С. Редін, нумізматичний кабінет на чолі з професором М. Сумцовим, історичний архів очолював професор Д. Багалій, історико-філологічний кабінет для практичних занять, бібліотека-читальня студентських наукових гуртків, яку очолював професор М. Халанський².

¹ Кашаба О. Історико-краєзнавчі дослідження в Харківському університеті (кін. XIX – поч. XX ст.). *Краєзнавство*. 2009. № 1–2. С. 23.

² Історико-філологічний факультет за 100 років його існування (1805–1905) / За ред. М. Халанського і Д. Багалія.

У 1894 р. з ініціативи Товариства розпочинаються щорічні розкопки курганів та городищ Харківської губернії.

Вагомий внесок у поширенні краєзнавчих знань через освітні заклади належить видатному українському історичу Д. Багалію. Центральне місце в його науковій творчості займає історія Слобідської України, якій він присвятив понад 100 праць, та вивчення історії Харкова. Діяльність вченого була тісно пов'язана з освітньою галуззю. Як ректор Харківського університету (1906–1910 рр.), а згодом член освітянських комісій та комітетів, він приділяв особливу увагу проблемам викладання історії України, краю, міста у вищій школі³.

За сприяння Д. Багалія в міському музеї Харкова відкрився відділ «Старий Харків», де експонувалися матеріали з його особистої колекції. Вчений тісно опікувався створенням в Харкові художнього музею, особисто звертався до відомих художників про поповнення його колекції. Зусиллями Д. Багалія та М. Сумцова була збережена етнографічна колекція Харківського історико-філологічного товариства.

Від сер. XIX ст. центр народознавчої діяльності переміщується до Києва. Це було пов'язано із заснуванням і початком роботи у 1834 р. університету св. Володимира. Також цьому сприяла діяльність видатного фольклориста, історика та етнографа, першого ректора університету М. Максимовича, який разом із М. Костомаровим сформував своєрідний центр історико-краєзнавчого дослідження України. У 1834 р. у Києві створено Тимчасовий комітет для дослідження старожитностей, який зніціював створення музею старожитностей при Київському університеті.

Ідея створення інституції, яка б займалася проблемами місцевої історії, виникла в 1820–1840-х рр. Так, 1843 р. у Києві було створено Тимчасову комісію для розгляду давніх актів, яку зазвичай називають Археографічною. У її роботі, поряд із видатними науковцями М. Костомаровим, О. Лазаревським, О. Левицьким, М. Максимовичем, В. Іконниковим, брав активну участь і Тарас Шевченко. Вагоме значення для розвитку українського краєзнавства мала діяльність товариства Нестора-Літописця при Київському університеті св. Володимира.

Значну увагу краєзнавству, його освітньо-виховній функції приділяли видатні вчені: М. Драгоманов, М. Грушевський, Д. Багалій, Д. Яворницький та інші, чия плідна праця наприкінці XIX ст. – на поч. XX ст. сприяла розвитку в Україні краєзнавства як науки та усвідомленню його нерозривного зв'язку з освітньою галуззю.

Напівкріпосницькі порядки, що панували в царській Росії на зламі XIX–XX ст., позбавляли студентську молоддь елементарних громадянських прав. Антинародна політика самодержавства щодо вищої школи, відстала система народної освіти, жорсткий контроль адміністрації вищих навчальних закладів, заборона студентських організацій і зборів, матеріальні труднощі більшості студентів – усе це зумовлювало піднесення й консолідацію демократичного студентського руху.

Наприкінці жовтня 1906 р. збори студентів історико-філологічного факультету Київського університету прийняли резолюцію з вимогою до адміністрації випусати серію книг і журналів з українознавства, у т.ч. збірки «Наукового Товариства ім. Шевченка», праць М. Грушевського, Т. Шевченка, І. Франка, Б. Грінченка, І. Нечуя-Левицького та інших⁴. Через місяць під петицією студентів до Ради професорів університету щодо заснування українських кафедр було зібрано понад 1400 підписів⁵.

Міністр освіти генерал П. Ванновський 1901 р. ініціював упровадження в життя «Тимчасових правил організації студентських установ у вищих навчальних закладах відомства Міністерства Народної Освіти». Згідно з «Тимчасовими правилами», адміністрація вищих навчальних закладів надавалося право за клопотанням студентів засновувати гуртки науково-літературного напрямку, мистецькі, фізичної культури, студентські бібліотеки тощо. Студентські гуртки створювалися за певною схемою. Спочатку ініціатива групи студентів мала отримати підтримку факультету, після цього вони розробляли тимчасовий статут об'єднання. Потім рішення про заснування гуртка приймалося Радою навчального закладу і, нарешті, справа завершувалася його затвердженням попечителем навчальної округи з відповідним інформуванням міністра народної освіти⁶.

Харків, 1908. Вип. VIII. С. 167–168.

³ Маньковська Р. Краєзнавство і освіта: витоки і перспективи співбуття. *Краєзнавство*. 2011. № 3. С. 16.

⁴ З університету. *Рада*. 1906. 26 жовтня.

⁵ Дорошенко Д. Доповнення до споминів В. Садовського. *З іменем Святого Володимира: У 2-х кн.* / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. Київ: Заповіт, 1994. Кн. 2. С. 21.

⁶ Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису. Ф. 61. Кістяківський О. Спр. 395. Об избрании М. Максимовича почетным членом Киевского университета. Представление Совета университета (1871). Арк. 1.

У Київському університеті св. Володимира протягом 1902–1904 рр. було створено декілька студентських об'єднань. Серед них станом на травень 1904 р. існувало три, за офіційною термінологією, «легальних» наукових гуртки студентів: «Студентський гурток для занять слов'язознавством» на історико-філологічному факультеті під керівництвом професора Т. Флоринського, загальноуніверситетський «Історико-етнографічний студентський гурток» під керівництвом професора М. Довнар-Запольського, «Студентський природничо-історичний гурток» на фізико-математичному факультеті під керівництвом проф. О. Северцева. Гурток зі слов'язознавства очолював декан історико-філологічного факультету професор Т. Флоринський, який видрукував протоколи засідань (1902–1903 рр.), тому дослідники мали можливість детально ознайомитися з діяльністю цього об'єднання, темами студентських рефератів, змістом їх обговорення⁷.

Найбільш активну роботу проводив «Історико-етнографічний студентський гурток». У 1904 р. відбулося 9 його засідань, на яких було обговорено 19 рефератів з історії Росії, середньовіччя, філософії, словесності та етнографії, доповіді про літні подорожі та наукові пошуки студентів. Однак тільки двічі теми рефератів стосувалися питань історії України («Про малоросійські думи» і «До історії Запорозького краю»). Його членами могли бути студенти всіх факультетів та випускники університету. Гуртківцям дозволялося мати свою касу, що складалася з членських внесків. За домовленістю з ректором гурток міг проводити свої засідання і поза межами навчального закладу⁸.

Товариства гуманітарного профілю діяли й при інших гуманітарних навчальних закладах. Так, 12 березня 1894 р. було засновано Ніжинське історико-філологічне товариство при Інституті князя Безбородька. Воно мало на меті сприяти розробці та поширенню історико-філологічних знань, науковому взаємообміну. Чисельність учасників у кожному з них коливалася від 100 до 200 осіб, хоча активно в них працювали не всі. Діяльність товариств регламентувалася статутами, які затверджував імператор, а з 1863 р. – міністр народної освіти⁹.

У першій пол. XIX ст. було засноване й Одеське товариство історії та старожитностей.

Діяльність цих інституцій мала або універсальний, або вузькоспеціалізований характер. Це зумовлювалося не лише системою державного контролю за ними та дією низки обмежень щодо громадського самоврядування, а й станом розвитку тогочасної історичної науки. Лібералізація суспільно-політичного життя в Російській імперії у др. пол. XIX ст. сприяла стрімкому зростанню кількості наукових історичних товариств: до 1846 р. діяло лише 6 товариств, а протягом 1863–1915 рр. виникло 61 товариство (деякі з них, однак, уже невдовзі після створення виявилися нежиттєздатними й припинили своє існування).

Основними формами роботи наукових історичних товариств були: заслуховування й обговорення наукових доповідей та повідомлень, випуск періодичних та неперіодичних видань («Труди», «Записки» та ін.), збирання історичних джерел та пам'яток, створення бібліотек, музеїв та архівів, організація археологічних та етнографічних експедицій, культурно-просвітницька діяльність у формі публічних лекцій тощо. Крім незначної частини добровільних пожертвувань та членських внесків, діяльність усіх товариств залежала від державних субсидій, що загалом визначило їх державно-легітимний характер.

Отже, ми з'ясували, що найвідомішими серед діючих в Україні історичних товариств були: «Історичне товариство Нестора-літописця» в Києві (1872), «Харківське історико-філологічне товариство» (1877), «Історико-філологічне товариство при Новоросійському університеті» (1889) та «Історико-філологічне товариство» при Історико-філологічному інституті князя Безбородька в Ніжині (1894). Ці товариства об'єднували професійних істориків, студентів та аматорів. Вони, наслідуючи європейську практику, сприяли подальшій інституалізації історичної науки. До кола їх досліджень входила регіональна історія, збір та публікація археологічних, етнографічних і писемних пам'яток минулого. Вони брали участь у підготовці та проведенні загальноросійських з'їздів (насамперед археологічних). Щодо роботи, спрямованої на формування національної свідомості та засад національної історичної науки, то, за умов відсутності української державності, вона могла здійснюватися винятково в обмежених формах і лише в громадських органах. В Україні таку роботу вели: Літературне товариство ім. Шевченка (1873; від 1892 – Наукове товариство імені Шевченка), Українське наукове товариство в Києві (1907)¹⁰.

⁷ Протоколи засідань состоявшегося при Университете Св. Владимира студенческого кружка для занятий славяноведением. Київ, 1903. С. 3–4.

⁸ Калінцев Ю., Левицька Н. З історії створення студентських гуртків у вищих навчальних закладах України (кін. XIX – поч. XX ст.). *Вісник Київського університету ім. Т. Шевченка*. Історія. Київ, 1999. Вип. 42. С. 50–51.

⁹ Отчет о состоянии Института за 1901/1902 уч. год. *Известия историко-филологического института князя Безбородько в Нежине*. Нежин, 1902. Т. XX. С. 17.

¹⁰ Левицька Н. Вища гуманітарна освіта Наддніпрянської України (др. пол. XIX – поч. XX ст.). Київ: НУХТ, 2012. С. 280–281.

Метою роботи гуртків було підведення зацікавлених наукою учасників, найперше гуманітаріїв, до обрання української тематики семінарських та магістерських робіт, тобто запровадження її до унормованих форм навчального та науково-дослідного процесу. Слід зазначити, що гуртки загалом добре виконували такі завдання, стимулюючи зацікавленість українською тематикою.

У Київській духовній академії (далі – КДА) також були створені наукові товариства. Так, Св. Синод 31 січня 1873 р. затвердив статут Церковно-археологічного товариства (далі – ЦАТ), його секретарем став М. Петров, а від 1878 р. він обійняв посаду завідувача першого в Російській імперії Церковно-археологічного музею. По суті, його зусиллями була зібрана унікальна колекція не лише церковної, а й світської старовини. Микола Іванович зумів залучити до цієї справи колишніх вихованців Академії та взагалі аматорів історії і старожитностей, перетворивши музей на науково-дослідний пам'яткоохоронний і просвітницький центр. Діяльність Товариства й музею поділяється на три періоди (кінець 1872 – 1881 рр.; 1881–1901 рр.; 1901 – середина 1915 р.), які відповідають трьом його статутам. У перший період Товариство переважно займалося наданням дозволу на перебудову й реставрацію пам'яток, у другому – пам'яткоохоронною роботою, науковими дослідженнями, участю в археологічних з'їздах, яка тривала й урізноманітнювалася в третій період. Заснований Товариством музей набув значення науково-освітньої установи, де накопичувався досвід практичної і теоретичної музейної роботи, яку мали за взір подібні установи в Кам'янець-Подільському, Чернігові, Полтаві та інших містах, до того ж часто їх засновували члени ЦАТ або колишні вихованці Академії¹¹. Діяльність ЦАТ організовувалася за трьома напрямками: археологічні розкопки церковно-археологічних пам'яток Києва та Київщини, музейна справа і наукові дослідження, що в комплексі реалізовувалося в підготовці й виголошенні наукових рефератів, участі в роботі археологічних з'їздів, співпраці з зарубіжними й вітчизняними науковими установами, виданні часописів. Через журнал «Труды КДА» громадськість інформувалася про діяльність музею та товариства.

При Київських вищих жіночих курсах заборонялися будь-які організації слухачок як наукового, так і економічного характеру. Проте деякі курсистки брали активну участь у наукових гуртках та семінарах разом зі студентами університету св. Володимира. Постійною учасницею Історико-етнографічного гуртка під керівництвом проф. М. Довнар-Запольського була Н. Полонська. Своїми цікавими виступами відзначилися й інші курсистки. Одними з найбільш активних учасниць Семінарію російської філології під керівництвом проф. В. Перетца були курсистки Київських вищих жіночих курсів: В. Адріанова, С. Щеглова, К. Неверова. І хоча проф. В. Перетц працював на цих курсах недовго, тому що надалі не був затверджений Радою професорів курсів, саме завдяки йому згадані слухачки почали активно займатися дослідженнями в галузі української філології ще в студентські роки¹².

Однак українознавча проблематика була постійно присутня в навчальних планах КВЖК, входячи до стандартного загальноімперського університетського курсу переважно у формі спеціальних курсів з окремих розділів української історії, мови та літератури. Посутнім було звернення до українського матеріалу при виборі тем і написанні курсових робіт слухачок, а також при організації практичних занять курсисток історико-філологічного відділення. Частина слухачок під керівництвом приват-доцента В. Данилевича брала участь в археологічних розкопках поблизу Києва та долучилася до створення Археологічного музею КВЖК.

Важливою складовою процесу інституалізації історичної науки в більшості країн Європи було створення національних «загальних історичних журналів», які в др. пол. XIX ст. відігравали роль координаторів наукових досліджень, були ареною теоретико-методологічних дискусій, знайомили представників фаху з вітчизняною та зарубіжною дослідницькою літературою, інформували про події професійного світу тощо. «Киевская старина» (1882–1906), – яка за характером, змістом опублікованих матеріалів та категорією читачів належала до типу загально-українознавчих історико-культурологічних видань, а серед її авторів переважали професійні науковці, які публікували на сторінках журналу кваліфіковані наукові статті з української історії, етнографії, археології, історії мови та літератури XVI–XIX ст., – вирішувала не так фахові, як національно-культурні завдання¹³.

У роки національно-визвольних змагань українського народу, в умовах Першої світової та громадянської воєн виникали й активно функціонували численні краснзнавчі організації, спираючись на підтримку Центральної Ради, Гетьманського уряду, Директорії.

¹¹ Петров Н. Отчет Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии за 1888 г. *Труды КДА*. 1889. № 3.

¹² Левицька Н. Вищі жіночі курси – складова системи вищої гуманітарної освіти України (др. пол. XIX – поч. XX ст.). *Університет: науковий історико-філософський журнал*. 2011. № 5. С. 75.

¹³ Там само. С. 76.

1917 р. в Києві розпочав діяльність Центральний комітет охорони пам'яток старовини й мистецтва під головуванням М. Грушевського.

Отже, попри на тиски царату, народознавство в вишах на теренах України активно поширювалося. Університетські вчені розробили наукові принципи регіональних досліджень, сформувавши їх основні напрями, які на довгі роки визначили шлях регіональних наукових пошуків. Створення ж студентських наукових і освітніх гуртків у др. пол. XIX – на поч. XX ст., незважаючи на відверто вимушений дозвіл на їх існування з боку царського уряду, сприяло певному позитивному впливові на подальший розвиток діяльності студентських організацій, піднесенню рівня наукової, культурологічної й загальноосвітньої підготовки молодих фахівців. У Російській імперії до 1917 р. діяло 71 наукове історичне товариство. Вони об'єднували професіоналів-істориків, викладачів вищих та середніх навчальних закладів, працівників архівів, бібліотек, музеїв, студентів.

References

Kalintsev, Yu., Levytska, N. (1999). Z istorii stvorennia studentskykh hurtkiv u vyshchyykh navchalnykh zakladakh Ukrainy (kinets XIX – poch. XX st.) [From the history of the creation of student circles in higher educational institutions of Ukraine (the late 19th – the early 20th c.)]. *Visnyk Kyivskoho universytetu im. T. Shevchenka. Istoriiia – Bulletin of T. Shevchenko university of Kyiv. History*, 42, P. 49–51. Kyiv, Ukraine.

Kashaba, O. (2009). Istoryko-kraieznavchi doslidzhennia v Kharkivskomu universyteti (kin. XIX – poch. XX st.) [Historical and local history studies at Kharkiv university (the late 19th – the early 20th c.)]. *Kraieznavstvo – Local History*, 1–2, P. 23–29.

Levytska, N. (2011). Vyshchi zhinochi kursy – skladova systemy vyshchoi humanitarnoi osvity Ukrainy (dr. pol. XIX – poch. XX st.) [Higher female courses – a component of the system of higher humanitarian education in Ukraine (the second half of the 19th – the early 20th c.)]. *Universytet – University*, 5, P. 69–76.

Levytska, N. (2012). Vyshcha humanitarna osvita Naddnyprianskoi Ukrainy (dr. pol. XIX – poch. XX st.) [Higher humanitarian education of Naddnyprianska Ukraine (the second half of the 19th – the beginning of the 20th c.)]. Kyiv, Ukraine.

Mankovska, R. (2011). Kraieznavstvo i osvita: vytyky i perspektyvy spivbuttia [Local history and education: origins and prospects of coexistence]. *Kraieznavstvo – Local history*, 3, P. 16–22.

Левицька Надія Миколаївна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Національного університету харчових технологій (вул. Володимирська, 68, м. Київ, 01601, Україна).

Levytska Nadiia – doctor of historical sciences, professor, the head of the department of humanitarian disciplines of National university of food technology (68 Volodymyrska St., Kyiv, 01601, Ukraine).

E-mail: nadejda_ist@ukr.net

DEVELOPMENT OF LOCAL STUDIES IN INSTITUTIONS OF HIGHER EDUCATION (in the second half of the 19th – at the beginning of the 20th c.)

The article highlights the active participation of higher education institutions in the spread of local studies in Ukraine. The important role of professors-teaching staff and students in the organization and activity of scientific historical-ethnographic, historical-philological circles, the initiation of Ukrainian studies disciplines and departments in universities of Ukraine was determined. The role of outstanding teachers M. Kostomarow, V. Antonovych, M. Hrushevskyi, D. Bagaliya, O. Potebny, M. Sumtsov, and others in promoting the spread of local history is studied.

Key words: ethnography, teachers, higher education institutions, local history, educators, students, universities.

Дата подання: 14 травня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 25 серпня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Левицька, Н. Розвиток краєзнавства в закладах вищої освіти (в другій половині XIX – на початку XX ст.). *Сіверянський літопис*. 2023. № 6. С. 96–100. DOI: 10.58407/litopis.230612.

Цитування за стандартом APA

Levytska, N. (2023). Rozvytok kraieznavstva v zakladakh vyshchoi osvity (v druhii polovyni XIX – na pochatku XX st.) [Development of local studies in institutions of higher education (in the second half of the 19th – at the beginning of the 20th c.)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 96–100. DOI: 10.58407/litopis.230612.

